



Марина Бурдоносова,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри теорії держави і права
Міжгалузевої академії управління

УДК 340.114.5

Розвиток національної правової свідомості як необхідна умова подолання політико-правової кризи в Україні

Однією з форм суспільної свідомості, що відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього явищ є правосвідомість, у якій відбиваються не тільки стан та характер правових відносин, а й тенденції їх змін [1, с. 49]. Правосвідомість (як суспільна, так і індивідуальна) є потужним чинником соціальних процесів, оскільки справляє активний вплив на регулювання всього спектра життєвих інтересів суспільства та держави. Розвинута правосвідомість є необхідною умовою для усвідомлення гідності права та основою для його реального втілення в життя, тобто є важливою складовою процесу реалізації норм права.

Дослідженню різноманітних аспектів правової свідомості у своїх працях приділяли увагу такі науковці, як Бабкін В. Д., Головченко В. В., Дмитрієнко Ю. М., Калиновський Ю. Ю.,

Кельман М. С., Макаренко Л. О., Мурашин О. Г., Оніщенко Н. М., Рабінович П. М. та інші. Аналіз сучасних наукових розробок з даної проблеми засвідчує, що у вітчизняній науковій думці започатковано дослідження теоретичних питань правової свідомості, однак недостатньо розробленими залишаються питання сучасної національної правосвідомості українського суспільства і стимулювання її розвитку з метою подолання кризових явищ в державі. Саме розгляду окресленої проблематики і присвячується дана наукова стаття. Для цього визначаються наступні завдання: 1) проаналізувати явище правосвідомості та її структуру; 2) розглянути сучасні національні особливості правової свідомості українського суспільства з урахуванням загострення політико-правових та соціально-економічних кризових явищ в державі; 3) визначити фактори, що впливають на

розвиток та підвищення рівня національної правової свідомості сучасного українського суспільства.

Правова свідомість є відображенням правового життя суспільства, правових відносин, сутності та ролі правових установок у свідомості суспільства, соціальної групи, особистості. Вона є знанням про право, оцінкою діючого права та мислення, ідеєю щодо змін у праві, тобто, правосвідомість є не тільки результатом відображення об'єкта, але й засобом дії на об'єкт, на всю правову систему держави [2, с. 174]. Дійсно, найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини демонструє, що свідомість, думка, образ, волюве зусилля керують поведінкою людей, ініціюють і регулюють їх дії та вчинки у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі правової. А тому, оскільки вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний, цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової механізму правового регулювання полягає в тому, що його роль не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. Тією чи іншою мірою вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання.

Українські правознавці М. С. Кельман та О. Г. Мурашин зазначають, що правосвідомість має складну структуру і складається з двох основних елементів: правової психології та правової ідеології [3, с. 386]. Однак, на думку автора, для розгорнутого розгляду правової свідомості населення, необхідно враховувати ще й поведінковий компонент. Перші два компоненти є більш глибинними і складними для швидкого визначення та з'ясування рівня їх розвитку в свідомості людини, однак, в кінцевому результаті, вони виявляються через поведінку людини, знаходять

своє відображення у її діях та вчинках. Саме тому правова психологія, правова ідеологія та правова поведінка перебувають у тісному зв'язку та здійснюють взаємний вплив, а саме: діяльність людини зумовлює формування її свідомості, психологічних процесів та якостей, які, у свою чергу, регулюють дану діяльність та є умовою її адекватного виконання. Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

Правова психологія відповідає емпіричному, буденному рівню суспільної свідомості, яка формується в результаті повсякденної людської практики як окремих індивідів, так і соціальних груп. Її змістом виступають відчуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації. Правова психологія – свого роду стихійний, «несистематизований» шар правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени. Задоволення чи, навпаки, розчарування з приводу прийняття нового або скасування старого закону, або ж від практики застосування юридичних норм, дій правоохоронних органів, нетерпиме чи байдуже ставлення до порушень юридичних заборон – все це правові почуття (емоції), що утворюють у суспільній правосвідомості сферу правової психології. Вона є найбільш «поширеною» формою усвідомлення права, що притаманна усім суспільним відносинам.

В оточенні психологічних реакцій право відображає своєю соціальною сутністю через принципи гуманізму, справедливості, формальної рівності суб'єктів та ін. Ці характеристики права виражають людські відчуття й оцінки – від їх адекватності сприйняття законодавства, психологічного настрою, багато в чому залежить ефек-

тивність чинних актів, усієї правореалізаційної практики.

Більше того, правова психологія – найбільш глибока, «прихована» від безпосереднього сприйняття і розуміння сфера правового відображення, що часом дає такі індивідуальні й масові реакції на сприйняття права, законодавства, котрі спроможні кардинально визначити успіх чи невдачу тих чи інших законодавчих програм. Неприйняття через психологію населення існуючих заборон як реально закріплених, а дозволів – як соціально виправданих, веде до серйозних проблем у реалізації нового законодавства, породжує численні труднощі в діяльності правоохоронних органів. Ігнорування юридичної психології населення у правовій політиці держави не раз поверталось провалом тих чи інших державних заходів з точки зору соціальних цілей, часто суспільно корисних (кампанія по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом, з окремими традиціями і обрядами тощо).

Таким чином, правову психологію можна розглядати як сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, елементів настрою, що домінують у суспільстві, виявляються у суспільній думці. Крім правової психології, у структуру правосвідомості додається правова ідеологія, яка, на відміну від психологічного сприйняття навколишнього світу, відповідає рівню науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності.

Правова ідеологія є сукупністю юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність. Порівняно з правовою психологією, первинною «субстанцією» якої виступають психічні переживання людей, ідеологія характеризується цілеспрямованим, як правило, науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту, як самостійного елементу суспільства (культури, цивілізації).

У сфері ідеології і через неї знаходять відображення потреби й інте-

реси соціальних груп, народів, держав, світового співтовариства. Безумовно, елемент індивідуального, особистісного присутній у ідеологічному відображенні правової дійсності: та чи інша ідеологічна доктрина створюється і формується, як правило, окремими людьми – вченими, філософами, політичними діячами, а далі стає надбанням суспільства в цілому, яке досягає у своїй свідомості системного цілісного відображення держави і права.

Однак правова ідеологія за ступенем і характером пізнання права є ширшою ніж правова психологія. Якщо правова психологія фіксує переважно зовнішній, часто поверхово-чуттєвий аспект, зріз правових явищ, які сповна вміщаються в повсякденний життєвий досвід, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального розуміння, природи права, робить спробу уявити його у вигляді закінченої культурно-історичної філософії й догми. Прикладом правової ідеології як засобу правового усвідомлення дійсності може слугувати гегелівська філософія права, природно-правова, позитивістська, марксистська доктрини держави і права, деякі сучасні концепції праворозуміння. Крім цього, сфера найбільш поширеного застосування правової ідеології – не індивідуальні та стихійно-масові відносини людей, що характерно для правової психології, а спрямування на вираження інтересів, потреб оформлених, інституціоналізованих соціальних товариств: політичних партій, громадських рухів, держави, міждержавних об'єднань.

Як відомо, політичні організації, що беруть участь у сучасних владних відносинах, створюються на основі певної політико-правової ідеології – ліберальної, консервативної, християнської, марксистської та ін. В цьому випадку правова ідеологія виконує своє основне призначення: вона слугує своєрідним соціальним орієнтиром – програмою діяльності організованих у партії рухів, політичної системи суспільства у цілому, дає змогу

людям чинити усвідомлено і доцільно для досягнення відповідних соціальних і правових ідеалів.

Наявність демократичної, соціально, культурно, історично обґрунтованої державно-правової ідеології є життєво важливою умовою діяльності будь-якого суспільства. Жодна країна не може повноцінно функціонувати без ясної та усвідомленої національної державно-правової ідеології. Однак, особливістю структури правової свідомості українського суспільства є те, що понад сімдесят років диктату однієї (комуністичної) ідеології породили нігілізм стосовно ідеології взагалі, створили ілюзію, що деідеологізація є корисною для суспільства, політики, права. Пізніше, внаслідок механічної деідеологізації виникло небезпечне відчуття духовної порожнечі, безперспективності, безглуздості, тимчасовості всього, що робилося. Все це охоплювало нові й нові верстви населення. В нашій «деідеологізованій» свідомості посилювалась тенденція до соціального примітивізму, втрати і без того слабких імунітетів від харизматичного, національного популізму. На такому хибкому духовному ґрунті було неможливо будувати правову державу і забезпечувати міцний правопорядок. Тому постала потреба в науково обґрунтованій, стабільній, демократичній державно-правовій ідеології для України, яка згуртує народ у боротьбі за свою гідність, за історичне місце в світовому співтоваристві [3, с. 387–389].

При осмисленні сучасних національних особливостей правосвідомості на її індивідуальному (індивідуальні риси, зумовлені вихованням, особистим досвідом та особливостями життя індивіда), груповому (рисі, пов'язані з належністю людини до певної соціальної групи) та суспільному (загальні особливості правової свідомості притаманні конкретній історичній добі) рівні доцільно враховувати своєрідність характеристик нації. Сучасна практика національного життя і міжнаціональних відносин підтверджує той факт, що вплив на-

ціональних особливостей на розвиток правової свідомості значно збільшився. Національні особливості розвитку кожного народу формують самобутнє правове світосприйняття, світобачення, світогляд, що суттєво впливають на спосіб життя, закладають основи правової культури, духовності, визначають поведінку та характер людей, специфіку міжнаціональних відносин. Національний чинник зумовлює особливості багатьох сутнісних рис людської діяльності, радикально впливає на правове мислення та психологію людей, суттєво зачіпаючи їх правові аспекти життєдіяльності [4, с. 701].

Як правило, процеси перетворень у соціально-політичній, культурній, економічній та інших сферах життя суспільства впливають на правосвідомість суб'єктів таких відносин. Дослідник С.С. Бульбенюк зазначає, що в останні десятиліття для масової суспільної свідомості в Україні характерним був феномен маніхейства, який виявлявся в абсолютизації «добра» і «зла» в осмисленні світу, в культивуванні постійно діючої напруженості всередині суспільства. Поширення менталітету «негромадянськості», індиферентного ставлення пересічного українця до системних інституційних трансформацій, характерним виявленням соціопсихічного феномену гіпертрофовано-го песимізму [5, с. 284].

Однак з кінця 2013 року ситуація різко змінилася, суспільство усвідомило важливість активної громадянської позиції, коли Україна опинилась у надзвичайно складній політико-правовій ситуації, що значно посилилась економічною кризою в країні. З метою недопущення поглиблення кризових економічних явищ, які могли б спровокувати хвилю економічної дестабілізації в багатьох європейських країнах, Європейський Союз пішов на виключний крок по підтримці України. 21 березня 2014 року у м. Брюссель було підписано політичну частину Угоди про асоціацію з ЄС (Преамбула, Стаття 1, Роз-

діли I, II, VII). А 27 червня 2014 року – підписано економічну частину, тобто решту розділів Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

Саме такі заходи з боку європейських держав допомогли українському суспільству відчувати реальну підтримку у вирішенні складної ситуації в країні та сприяли піднесенню національної свідомості українського народу. За заявою Міністерства закордонних справ України: «Ця подія стала історичною віхою у розбудові двосторонніх відносин між Україною та ЄС на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції, яка формально закріплює цивілізаційний вибір України на користь європейських цінностей демократії, верховенства права, дотримання прав та свобод людини» [6].

Наступним кроком для стабілізації ситуації в нашій державі стало прийняття Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» № 1166-VII від 27.03.2014 року. Зазначений закон запровадив вкрай суворі заходи економії бюджетних коштів, які вже за декілька місяців відчували усі громадяни. Саме на цьому етапі надзвичайно важливим є питання розвинутої правової свідомості населення. Глибокого розуміння суспільством, що запроваджені жорсткі заходи по «запобіганню фінансової катастрофи» – на сьогоднішній день є важливим кроком для виведення України з кризи, умовою для продовження отримання фінансової допомоги від Міжнародного валютного фонду (спеціалізованої установи Організації Об'єднаних Націй) та західних партнерів.

Зазначені події суттєво стимулювали розвиток національної правової свідомості українського суспільства, формування правової ідеології, виникнення національної ідеї. Таким

об'єднуючим фактором, який згуртував суспільство стала боротьба за свою гідність; за місце в світовому співтоваристві; усвідомлення права нації на самовизначення; суверенітету та верховенства народу як джерела і носія влади в державі; захист єдності та неподільності України.

Крім того, в сучасних умовах, набуло особливої актуальності питання правового статусу Автономної Республіки Крим, оскільки виникла реальна загроза територіальній цілісності та втрати суверенітету України [7]. Одним з багатьох факторів які загострили зазначену проблему, стало неврахування протягом тривалого часу національних особливостей правової свідомості населення даного регіону. Як зазначає Ю. М. Дмитрієнко, за існуючої міжнародної напруженості в офіційній національній політиці не було вироблено жодного концептуального програмного документа зі стабілізації міжнаціональних відносин, в якому враховувалися б національні особливості правосвідомості різних верств населення, включаючи Кримський регіон і татарське населення [4, с. 700]. Саме тому врахування своєрідних та самобутніх особливостей національної правової свідомості населення при проведенні соціальних реформ та визначення політичного курсу держави є важливими для забезпечення безконфліктного існування суспільства, стабілізації та координації національних та міжнаціональних відносин.

Завдання усвідомлення людиною права пов'язано з переходом його відображення із свідомості – у правосвідомість, тобто для того, щоб надати праву практичного втілення, предметної оцінки та забезпечити дієве регулювання суспільних відносин на основі соціальної справедливості, йому необхідна правосвідомість. Зазначимо, що просте усвідомлення та втілення людиною певних норм не слід вважати правосвідомістю в широкому значенні, це скоріше «знання закону», про яке говорить І. О. Ільїн у своїй концепції про пра-

вове вчення та правосвідомість [8]. Саме тому важливим є не питання простого усвідомлення права, а саме наявність розвинутої правової свідомості, яка стане основою для глибокого розуміння необхідності дотримання правових норм, як на індивідуальному рівні конкретної людини, так і на суспільному рівні цілої нації.

Різний зміст правових норм приводить до різних соціальних наслідків і відповідно – до змін у змісті правових норм; тобто зміни самої абстрактної правової форми можуть викликати відповідні прогнозовані зміни в соціальній дійсності. У зв'язку з цим слід особливо підкреслити, що практична значущість права полягає у його здатності «проникати в майбутнє», в здатності формувати поведінку людей [9, с. 35]. А для того щоб право дійсно виконувало свої функції, суб'єктові необхідно чітко усвідомити його природу, цілі, основу (через ідеологію та психологію) та втілити це в життя шляхом відповідних дій (через поведінку суб'єкта

суспільних відносин). За розвинутої правосвідомості в результаті цієї взаємодії відбувається глибоке усвідомлення та розуміння ролі права, дається його оцінка з точки зору критеріїв відповідності потребам нації, народу, суспільства, усвідомлення необхідності діючої системи законодавства, дотримання вимог законів і т. д.

Таким чином, розвинута національна правова свідомість є необхідною умовою для подолання політико-правової та соціально-економічної кризи в українському суспільстві. Лише реальне усвідомлення кожною людиною тих процесів які відбуваються в суспільстві, щира зацікавленість в розбудові держави на принципах демократії та боротьби з корупцією, активна громадянська позиція, недопущення політичної апатії та розчарування в силі права, усвідомлення необхідності дотримання основоположних правових принципів – призведе до економічного та соціального зростання України.

Список використаних джерел

1. *Юридична* енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с. : іл.
2. *Демічева В. В.* Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Демічева Вікторія Володимирівна. – К., 2007. – 192 с.
3. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
4. *Дмитрієнко Ю. М.* Чому українська правова свідомість – українська? / Ю. М. Дмитрієнко // Держава і право : [зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – № 44. – С. 699-707.
5. *Бульбенюк С. С.* Українська ментальність та соціально-політична ситуація в Україні / С. С. Бульбенюк // Українознавство – наука самопізнання українського народу : матеріали X щорічної Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–20 жовт. 2001 р. / заг. ред. П. П. Кононенко. – К. : НДІУ, 2001. – С. 284-285.
6. *Соціальний* портал: інформаційна агенція [Електронний ресурс] / Заява Міністерства закордонних справ України «Підписання Угоди про асоціацію це історична віха», 2014. – Режим доступу : <http://www.socportal.info/news/mzs-pidpisannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-tse-istorichna-viha>
7. *Правова* позиція щодо статусу Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] / Ю. С. Шемшученко, О. В. Батанов / Інститут держави і права ім.

В. М. Корецького Національної академії наук України, 2014. – Режим доступу : <http://www.idpnan.in.ua>

8. Мельничук О. С. Право і держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / О. С. Мельничук. – Одеса, 2005. – 18 с.

9. *Європейський* правовий вимір гендерно чутливої політики : [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Матвієнко, С. В. Береза, М. О. Томашевська. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 144 с.

Бурдоносова М. А. Розвиток національної правової свідомості як необхідна умова подолання політико-правової кризи в Україні

У статті досліджується явище правової свідомості та її структура: психологічний, ідеологічний та поведінковий компоненти. Розглядаються сучасні національні особливості правової свідомості українського суспільства з урахуванням загострення політико-правових та соціально-економічних умов. Визначаються фактори, що впливають на розвиток та підвищення рівня національної правової свідомості сучасного українського суспільства як умови подолання кризових явищ.

Ключові слова: права свідомість, права ідеологія, права психологія, розвиток національної правосвідомості.

Бурдоносова М. А. Развитие национального правового сознания как необходимое условие преодоления политико-правового кризиса в Украине

В статье исследуется явление правового сознания и его структура: психологический, идеологический и поведенческий компоненты. Рассматриваются современные национальные особенности правового сознания украинского общества с учетом обострения политико-правовых и социально-экономических условий. Определяются факторы, которые влияют на развитие и повышение уровня национального правового сознания как условия преодоления кризисных явлений.

Ключевые слова: правовое сознание, правовая идеология, правовая психология, развитие национального правосознания.

Burdonosova M. The development of the national legal consciousness as a necessary condition for overcoming the political and legal crisis in Ukraine

The article explores the phenomenon of legal consciousness and its structure: psychological, ideological and behavioral components. Examines the current national peculiarities of the legal consciousness of the Ukrainian society with regard to the aggravation of the political-legal and socio-economic conditions. Author determines factors that affect the development and enhancement of national legal consciousness of modern Ukrainian society as a condition for overcoming the crisis.

Key words: legal consciousness, legal ideology, legal psychology, the development of national consciousness.